

Лідія Нестеренко

ВОЛОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На основі архівних джерел у статті проаналізовано процес утворення та реформування волостей Чернігівської губернії в першій пол. ХІХ ст.

Ключові слова: волость, губернія, державні маєтності, сільські товариства.

В останній чверті ХVІІІ ст. російським урядом активно впроваджувався курс на ліквідацію полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Проведення адміністративно-територіальної реформи було здійснено без урахування колишніх кордонів полків та сотень і з повним зруйнуванням старої адміністративної системи. На Чернігівщині це проявилось у створенні Чернігівського намісництва та повітів (1781 – 1782 рр.) замість ліквідованих Чернігівського полку та сотень, утворенні Малоросійської (1797 р.), а згодом і Чернігівської губернії (1802 р.), до складу якої увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський, Малоросійського генерал-губернаторства (1802 р.) [1]. Однією із складових цієї реформи стало утворення нових адміністративно-територіальних одиниць – волостей (1797 р.).

Упродовж першої половини ХІХ ст. адміністративний устрій Чернігівської губернії неодноразово змінювався. Указом Сенату від 27.03.1803 р. в губернії були створені ще три повіти: Кролевецький, Остерський та Суразький. У 1808 р. з Нового міста повітові установи були перевезені в Новозибків, і повіт отримав назву Новозибківський [2]. Надалі кордони губернії і повітів залишалися сталими. Реформування проходило лише на рівні волостей.

Завданнями нинішнього дослідження є показ процесу утворення адміністративно-територіальних одиниць – волостей та їх реформування в першій половині ХІХ ст.

Джерельною базою для написання дослідження стали матеріали фондів Державного архіву в Чернігівській області.

На початку ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні в контексті руйнування соціальної структури відбувалось утворення соціальної групи державних селян. Упродовж століття до цієї категорії поступово увійшли магістерські, ратушні, рангові, монастирські селяни та ін. В останній чверті ХVІІІ ст. у відання держави перейшли і козаки.

7 серпня 1797 р. за ініціативою експедиції державного господарства Павло І підписав указ „Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління”. Згідно з указом встановлювалась нова адміністративна одиниця – волость. „Волості, – на думку О. Русова, – були єдиними органами станового управління нижніх не привілейованих класів, що не звільнялися від тілесних покарань” [3].

Волость охоплювала населення декількох населених пунктів, але не більше 3 тис. ревізьких душ. Назва волості визначалася назвою населеного пункту, в якому перебувало волосне правління. Приміщення для волосного правління наймали або будували. На 1820 р. в Полтавській губернії було 135 волостей і 27 староств, у Чернігівській губернії нараховувалась 71 козака волость і 31 волость державних селян, усього 102 волості. Так, у Борзенському (Борзнянському), Чернігівському,

---

© Нестеренко Лідія Олександрівна – науковий співробітник відділу філософії освіти та освітніх технологій НДІУ (м. Київ).

Остерському та Ковельському (Козелецькому) повітах було по 10 волостей, Сосницькому – 9, Кролевецькому – 8, Ніжинському і Конотопському – по 7, Глухівському – 6, Городницькому (Городнянському) – 5, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Суразькому – по 4. Найменшим за чисельністю був Новозибківський повіт, до складу якого входило лише 3 волості [4]. Таким чином, у залежності від кількості населення у волості та відстані між населеними пунктами в середньому на один повіт припадало від 4 до 10 волостей.

У кожному з повітів були волості козачі та державних селян. Проте їх кількість залежно від географічного розміщення повіту була різною. В південних густонаселених регіонах губернії, де компактно проживали козаки, основну масу складали козачі волості. Так, з 10 волостей Борзенського повіту 9 були козачими, з 10 волостей Козелецького повіту до козачих належали 8 волостей, з 10 волостей Чернігівського повіту були козачими 7, з 9 волостей Сосницького повіту до козачих належали 7, а з 8 волостей Кролевецького повіту також 7 були козачими. В інших густонаселених повітах кількість козачих волостей була дещо меншою. Так, в Конотопському і Ніжинському повітах числились козачими по 6 волостей. Винятком був лише один з найгустонаселеніших державними селянами і козаками повітів губернії – Остерський, в якому з 10 волостей лише 4 були козачими. В північних повітах, де проживали переважно державні селяни, ситуація була протилежною. Кількість самих волостей в них була невеликою, проте переважала кількість волостей державних селян. Так, з 4 волостей Суразького повіту козакою була лише одна, у Новозибківському повіті 2 волості належали державним селянам і одна козакам, по 2 волості козаків і державних селян було в Новгород-Сіверському повіті [5].

У середньому у кожній волості проживало від 1 до 3 тис. душ. Найменш населеною була Обмачевська волость Конотопського повіту, в якій проживало лише 927 державних селян. Найбільш населеними були Попогорська волость Суразького повіту, де проживали державні селяни чисельністю 3 161 душа, Вересоцька волость – 3198 козаків і Носівська волость Ніжинського повіту, в якій було 3456 козаків, Почепівська волость Мглинського повіту з населенням 3704 душі [6]. Таким чином, головними чинниками при утворенні волостей були: близькість усіх населених пунктів до волосного центру та визначена законом кількість населення волості. При цьому державною було збережено окремі волості для козацтва і державних селян.

У 1834 р. намітилась тенденція до реформування системи управління у державних селян та козаків. Це проявилось в утворенні попечительств і станів. У Чернігівській губернії було створено не менше 10 попечительств. Згідно з реформою, було змінено у бік збільшення і самі волості. У Ніжинському повіті з 7 волостей залишилися три: Веркіївська (5 277 рев'язьких душ), Носівська (5 905 рев'язьких душ) і Талалаївська (5 775 рев'язьких душ) волості. Решта волостей була ліквідована. У Борзенському повіті з 10 волостей залишилися чотири: Іченська (4 334 рев'язькі душі), Комарівська (5 129 рев'язьких душ), Шаповалівська (5 606 рев'язьких душ) та Івангородська (5 622 рев'язькі душі) [7]. Подібна ситуація була і в інших повітах.

Згідно з реформою, волості поділялися на стани. У кожній було утворено від 3 до 5 станів. У 1834 р. в Комарівській волості Борзенського повіту було 5 станів, у Шаповалівській, Івангородській, Іченській – по 4 стани. Подібна ситуація була і в Ніжинському повіті. У Веркіївській волості налічувалося 5 станів, у Талалаївській – 4, Носівській – 3 стани [8].

У кожен стан входило від 2 до 6 населених пунктів. Законодавством визначався і його адміністративний центр. За назвою цього поселення йменувався стан. Як правило, становим центром ставав найбільший населений пункт. Кількість жителів у стані коливалася від 700 до 2 тисяч осіб. До складу Веркіївської волості Ніжинського повіту входило 12 населених пунктів, які були розподілені на 5 станів. У перший входило лише одне містечко Веркіївка з населенням 1 400 рев'язьких душ. У другий стан, що був у с. Заньках, входило 4 села, а саме: Заньки (320 рев'язьких душ), Велика Кошелівка (263 рев'язькі душі), Мала Кошелівка (211 рев'язьких душ) і Дрімайлівка (400 рев'язьких душ). Усього 1194 рев'язькі душі. Третій стан розташовувався у с. Вересоч. Сюди було включено 2 села: Вересоч (574 рев'язькі душі) і Хибалівка (477 рев'язьких душ). Усього 1051 рев'язька душа. До четвертого стану, який містився

у с. Орлівці, входило також 2 села: Орлівка (711 ревільких душ) і Дроздівка (615 ревільких душ). Усього 1326 ревільких душ. П'ятий стан, до складу якого ввійшли Смолянка (358 ревільких душ), Стодоли (207 ревільких душ), Переходівка (141 ревілька душа), був розміщений у с. Смолянці. Всього 706 ревільких душ [9]. Таким чином, з метою зменшення фінансування на обслуговування волосних правлінь у 1834 р. кількість волостей у Чернігівській губернії було зменшено. В зв'язку з тим, що у волостях значно збільшилось населення, було проведено розподіл волостей на стани.

Реформу управління державними селянами викликала криза кріпосницького ладу, наслідком якої стало розорення селян. У кінці 30-х – поч. 40-х років з'явився ряд законів, які внесли зміни у становище, господарство і побут населення, котре перебувало у віданні держави. Їх проведення тісно пов'язане з ім'ям П. Д. Кисельова, який перебував на посаді міністра з 1837 р. по 1856 р. Найвдалішу характеристику цього державного діяча дав баварський посланник граф Оттон Де-Бре: „Граф Кисельов є у внутрішньому управлінні імперією представником прогресу й руху вперед, якщо ці слова взагалі можна застосувати до цієї країни. Він переконаний противник кріпосного права., людина розумна, якій притаманні кмітливість, велике працелюбство та чесність” [10].

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей – окружні – волосні – сільські управління. А з утворенням Міністерства державних маєтностей волосні правління перейшли під його юрисдикцію.

У повітах одночасно з палатою були створені окружні правління. Чернігівська губернія в адміністративному відношенні була розділена на 12 округів [11]. Після відкриття палат майже півроку було витрачено на організацію нижчої ланки управління. Реорганізуючи управління державними селянами, законодавець сумнівався, чи зберігати традиційну волость 1797 р., чи, обминувши цю ланку, встановити безпосередню владу урядових чиновників і сільських виборних. Врешті-решт, було вирішено на певний час волость зберегти, надавши їй інформаційні та спостережні функції. З точки зору М. Сперанського і П. Кисельова, деякий надлишок адміністрації не був шкідливий, він допомагав встановити більш розгалужену, всеосяжну, а отже, й ефективнішу систему керівництва „вільними сільськими обивателями” [12].

Розглянувши наданий Чернігівською губернською підготовчою комісією проект розподілу округів державних маєтностей губернії на волості і сільські товариства, міністр державних маєтностей П. Д. Кисельов затвердив його циркуляром № 2 032 від 25. 11. 1838 р. [13].

Проте законодавець змінив і розвинув правову конструкцію 1797 р. Перш за все було зменшено кількість волостей. У Полтавській губернії кількість волостей зменшилась удвічі. Їх залишилося 62 і 174 стани [14].

У 1851 р. у Чернігівській губернії нараховувалось 50 волостей і Беловезький округ, у якому проживали колоністи. На кожен з 12 округів губернії тепер у середньому припадало лише по 4-5 волостей. Проте до Конотопського, Сосницького, Городницького округів входило по 3 волості, до Борзенського і Новгород-Сіверського – по 6. Волості козаків і державних селян Чернігівської губернії в більшості були змінені, за винятком Носівської і Веркіївської волостей Ніжинського округу, Стародубської і Почепської волостей Стародубського округу, Кобижчанської волості Козелецького округу, в яких проживали лише козаки, та Неглюбської волості Новозибківського округу і Жукинської волості Остерського округу, в яких проживали лише державні селяни. Окремою адміністративною одиницею так і залишився Беловезький округ Борзенського повіту [15].

Кількість населення однієї волості збільшувалось з 3 до 6 тис. ревільких душ чоловічої статі. Вже через кілька років після реформи у окремих волостях кількість населення була набагато більшою за визначені законом розміри. У Понорницькій волості Кролевецького округу у 1851 р. проживало 7 376 осіб чоловічої статі, у Сачковській волості Новозибківського округу – 7 291 осіб, у Голенській волості Конотопського округу – 7 192 осіб, у Яцковській волості Стародубського округу –

7 135 осіб, у Мишковській волості Стародубського округу – 6 843 особи, у Попівській волості Новозибківського округу – 6 718 осіб, в Остерській волості Остерського округу – 6 318 осіб, в Гоголівській волості цього ж округу 6 297 осіб чоловічої статі. Проте залишились і невеликі за населенням волості, такі як Жукинська Остерського округу (3 613 осіб чол. статі), Голубовська волость Новозибківського округу (3 169 осіб), Беловезький округ Борзенського округу (831 особа колоністів), Биховська волость Новгород-Сіверського округу (4 475 осіб), Неглобська Новозибківського округу (4 707 осіб), Козелецька Козелецького округу (4 455 осіб) [16].

Волость складалась із декількох суміжних сільських товариств, якщо вони були розсіяні на великій віддалі, то кордони волості скорочувались так, щоб віддаль населених пунктів від волосного центру не перевищувала 40 верст або двох днів дороги. На відміну від закону 1797 року, до волості були приписані суміжні державні незаселені землі та оброчні, виключаючи лісові. Цим законодавцем хотів забезпечити державні маєтності від усяких спроб захоплення і незаконної експлуатації [17].

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялось об'єднувати в одне сільське товариство декілька сусідніх малолюдних поселень з тим, щоб відстань між різними населеними пунктами становила близько 15 верст, а загальна кількість досягала 1500 ревських душ. Нерідко цей пункт положення порушувався, особливо в тих регіонах, де проживали різні категорії селян. Це стосується Чернігівської та Полтавської губерній, де в одних поселеннях мешкали державні селяни і козаки. Виконання цими категоріями населення неоднакових за кількістю платежів, а також відмінності у виконанні рекрутської повинності викликали труднощі та незручності для урядовців. Через це поселення, в яких проживало багато козаків і державних селян, ділили, утворювали два сільські товариства.

Так, в Шаповалівській волості Борзенського округу в середині XIX ст. було два Висоцьких товариства: козацьке і селянське. Окрім них, існувало ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянецьке, Стрільницьке [18]. В Остерській волості Остерського округу також існували Волчковське козацьке і Волчковське селянське товариства, у Гоголівській волості – Требухівське козацьке і Требухівське селянське товариства [19]. У малолюдних населених пунктах, віддалених від сусідніх, могли утворитися самостійні сільські товариства. Кількість сільських товариств у кожній волості була різною. Це залежало, насамперед, від кількості населення, що проживало на території волості. Так, у 1854 р. в Жукинській волості Остерського округу було лише 3 товариства, в яких мешкали державні селяни, у Летківській і Гоголівській по 2 козацькі і по 3 селянські товариства, у Морівській – 2 козацькі і 4 селянські товариства, а в Остерській волості – 4 козацькі і 3 селянські товариства [20]. Всього у Чернігівській губернії у 1853 р. було 259 сільських товариств [21].

У зв'язку з початком Кримської війни з метою економії видатків на місцеві потреби в Чернігівській губернії була знову проведена адміністративна реформа. Цього разу значні зміни відбулися у складі сільських товариств. Проте вони зачепили і волості. В 1855 р. Борзенська волость була приєднана до Шаповалівської. Із 9 сільських товариств, що були в цих двох волостях, 5 скоротили [22]. Так, козацька громада с. Високого у мирському приговорі вирішила відійти до Тростянського козацького товариства, громада с. Праців – до Ядутинського, громада с. Новоселівки – до Шаповалівського. З переходом цих громад Висоцьке козацьке правління було розформоване. Також було розформоване і Стрільницьке товариство. Діючими в Шаповалівській волості залишились Шаповалівське і Тростянське товариства, до складу яких увійшли населені пункти Стрільницького товариства [23]. Із 6 товариств Борзенської волості в Шаповалівську волость відійшли Борзенське товариство, до складу якого увійшли населені пункти Оленівського і частина Великозагорівського товариств, а Ядутинське товариство злилося з Красноставським. Решта населених пунктів увійшла до складу інших сусідніх 2 волостей [24]. Усього ж внаслідок реформи в Чернігівській губернії було скорочено значну частину сільських товариств, залишилося 42 волості і 4 окремі товариства на праві волостей з чисельністю 625 тис. душ обох статей. В цілому на кожну волость припадало в середньому близько 13 тис. душ [25]. Це було останнє реформування адміністративного поділу Чернігівської губернії до Великих реформ.

На поч. 60-х рр. XIX ст. поряд із реформуванням самоврядування у поміщицьких селян проходило реформування і у державних селян. 5 березня 1861 р. Олександр II підписав указ про застосування основних засад положень 19 лютого щодо селян, які проживали на державних землях. У зв'язку з цим почалася розробка нового проекту реформи самоврядування у державних селян.

У Чернігівській губернії знову було відкрито 10 волостей державних селян і козаків. У Борзенському окрузі – Івангородська, Борзенська, Плисецька і Фастовецька; у Городницькому – Ярославичська, Туличівська і Петрушинська; у Чернігівському окрузі – Брусилівська і Березинська; у Стародубському – Курковська волості [26]. Подальше реформування волостей відбувається в 1866 р., коли були утворені спільні волості для козаків, державних та поміщицьких селян.

Таким чином, у зв'язку з поспішним утворенням у кінці XVIII ст. та реформуванням у 30-х рр. XIX ст., волості в багатьох місцевостях налічували невелику кількість жителів, що призвело до неспроможності населення забезпечити утримання волостних правлінь, фінансувати будівництво громадських споруд та ін. Ця обставина і спричинила подальше адміністративне реформування волостей у середині 50-х рр. XIX ст. у бік їх укрупнення. Отже, в результаті змін у Чернігівській губернії протягом шістдесяти років кількість волостей було скорочено удвічі.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В.Кудрицького. – К. : Українська Радянська Енциклопедія. – 1990. – С. 867.
2. Там само. – С. 867.
3. Русов А. А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / Русов А.А. // – Чернигов, 1899. – Т. 1. – С. 181.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2346. – Арк. 68–73.
5. Там само. – Арк. 68–73.
6. Там само. – Арк. 68–73.
7. Там само. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 45–46.
8. Там само. – Арк. 45–46.
9. Там само. – Арк. 45–46.
10. Орлик В. М. Палати державних маєностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії /Орлик В. М. // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 113.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба [сост. Мишевич]. – СПб.: Типография Генерального штаба, Т.12.–Ч.2. Черниговская губерния. 1851. – С. 8-13.
12. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва: в 2 т. / Дружинин Н. М. – М.-Л. : Издательство АН СССР. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 1946. – С. 544–545.
13. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 1.
14. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы /Лазанская Т. И. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 72.
15. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба – С. 11–13.
16. Там само. – С. 11–13.
17. Дружинин Н. М. Вказана праця. – С. 545.
18. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 31.
19. Там само. – Ф. 571. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
20. Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
21. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 12.
22. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 852. – Арк. 64.
23. Там само. – Спр. 607. – Арк. 18.
24. Там само. – Спр. 1202. – Арк. 21.
25. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 14.
26. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 1911. – Арк. 1874–1875.

На основе архивных источников в статье проанализирован процесс образования и реформирования волостей Черниговской губернии в первой пол. XIX в.

In the article on the base of archive sources author analyzed process of reformation a volost of Chernihiv province in the first half of the XIX century.